

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.02.2024 ✓Accepted/Kabul:30.05.2024

DOI:10.30794/pausbed.1429925

Research Article/Araştırma Makalesi

Yılmaz, İ. (2024). "Osmanlı Son Döneminde Üretim ve Toplum Sağlığı İkileminde Pirinç Ziraatı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 63, Denizli, ss. 139-152.

OSMANLI SON DÖNEMİNDE ÜRETİM VE TOPLUM SAĞLIĞI İKILEMİNDE PİRİNÇ ZİRAATI

İbrahim YILMAZ*

Öz

Pirinç, günümüzde olduğu gibi tarihte de insanların temel besin maddelerindedir. Bu sebeple Osmanlı Devleti toplumun pirince ulaşabilmesine özel önem atfederek üretimini teşvik etmiştir. Pirincin elde edildiği çeltik bitkisi su içinde yetiştiğinden devamlı olarak sıtma hastalığıyla birlikte anılmış ve toplum sağlığı açısından riskli olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti bir taraftan pirinç tedarikini sağlamaya özen gösterirken bir taftan da halk sağlığı adına gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Bu çalışma genel olarak XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarını kapsamakta olup Osmanlı Devleti'nin toplumun iase ve sağlığı arasında oluşturmaya çalıştığı denge siyasetini ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışmanın sonunda, sıtma hastalığının sebebinin XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar yanlış bilindiği, çeltik ziraatı zaman zaman yasaklansa da üretimin devamının da ön planda tutulduğu, süreç içerisinde bu alanda hukuki düzenlemeler yapıldığı, hastalığın sebebinin ortaya çıkarılmasından sonra da yasaklamalardan vazgeçilmediği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Pirinç, Sıtma, İase, Sağlık.*

RICE AGRICULTURE IN THE DILEMMA OF PRODUCTION AND PUBLIC HEALTH IN THE LATE OTTOMAN PERIOD

Abstract

Rice has been a fundamental source of sustenance for people throughout history and remains so today. Ottoman Empire placed special importance on ensuring the public's access to rice, encouraging its production. As the rice plant, from which rice is harvested, grows in water, it has been constantly associated with malaria and is considered a health risk. The Ottoman Empire not only took care to ensure a steady supply of rice but also tried to take necessary precautions for public health. This study primarily focuses on the 19th and early 20th centuries, shedding light on the Ottoman Empire's attempts to strike a balance between ensuring societal sustenance and safeguarding public health. In conclusion, this study unveiled that the cause of malaria was misconceived until the last quarter of the 19th century. Furthermore, despite periodic bans on rice cultivation, its production continued to be prioritized, and legal regulations were established in this domain over time, with the bans remaining in place even after the cause of the disease was elucidated.

Keywords: *Ottoman Empire, Rice, Malaria, Food, Health.*

*Doç. Dr., e-posta: İbrahim.yilmaz70@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-5332-1663>)

GİRİŞ

Çeltik, besleyici değeri yüksek olan ve Doğu Asya'da geniş alanlarda yetiştirilen bir bitkidir. Çin, Hindistan, Bangladeş, Endonezya dünya çeltik üretiminde ilk sıralarda yer alan ülkelerdir. Su içine ekilen ve gelişimini suda tamamlayan bitkinin salkımlarından elde edilen çeltik taneleri kabuklarından ayrılarak pirinç elde edilir (Emecen, 1993:265). Pirinç, tarih boyunca insanların önde gelen besin maddelerinden olmuştur. Sıcak iklim ve bol su gerektirdiğinden sadece uygun coğrafi bölgelerde üretilebilmektedir. Ayrıca yetiştirme döneminde sıtma hastalığına sebep olma ihtimalinden dolayı kontrollü olarak üretimi yapılan bir üründür (Abdioğlu ve Çakır, 2021: 206).

Osmanlılar döneminde, kabuğu ayıklanmamış haline çeltik, kabuktan çıkarılmış beyaz tanesine *pirinç* veya Farsça *erz, safi erz, ak pirinç* denilen bu bitkinin yetiştirilmesine büyük önem atfedilmiş olup Anadolu ve Rumeli'de geniş alanlarda ziraatı yapılmıştır (Emecen, 1993:265). Osmanlı toplumunun beslenmesinde önemli bir yer tutmasından dolayı üretimi teşvik amacıyla vergi kolaylıkları da sağlanmıştır (Abdioğlu ve Çakır, 2021: 206).

Pirinç üretiminin sıtma hastalığıyla birlikte anılması birtakım sıkıntılara sebep olmuştur. Tropik bölgelerde önemli bir sağlık problemi olan sıtma, hastalığa yakalanmış kişinin kanında bulunan bir parazitin, anofel takımından gelen dişi sivrisinekler aracılığıyla diğer insanlara bulaşmasıyla yaygınlaşmaktadır. Sıtma hastalığının yayılmasında çevresel etmenlerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu hastalığın ortaya çıkması ve yayılması için durgun su, sivrisinek ve insandan oluşan üç temel faktörün varlığı zaruridir. Sivrisinekler hayatlarını devam ettirebilmek için gölcük veya küçük su birikintileri gibi durgun sulara ihtiyaç duymaktadırlar. Alçak rakımlarda bulunan bu tür yerler, yüksek sıcaklık ve rutubet ile birleştiğinde sivrisinekler için uygun yaşam ortamları oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu canlıların çokluğu ile bu tür doğal ortamların varlığı arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır (Şahin, 2003: 62, 65).

Sıtma, insanlık tarihi kadar eski olmasına rağmen nedenlerinin tespit edilerek tedavi yollarının bulunması çok geç olduğundan büyük can kayıplarına sebep olmuştur. Bu hastalığın sebeplerinin bilinmediği dönemlerde, bataklık ve sulak bölgelerde sık görülmesinden dolayı buralardan salınan zehirli hava ve kötü kokulardan kaynaklandığı düşünülmekteydi. Bu sebeple hastalığa, İtalyanca *mal* (kötü) ve *aira* (hava) kelimelerinde oluşan *malaria ismi* verilmiştir (Işık, 2021: 53, 54). Roma İmparatorluğu döneminde de, bataklıklardan çıkan zehirli buharların sıtmaya neden olduğu düşünülmekte ve bu tür yerler ikamet için tercih edilmemekteydi (Nikiforuk, 2022: 39, 41).

Sıtmanın XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında dönem dönem salgınlara sebep olduğu bilinmektedir. Toplum sağlığı için riskler oluşturan bu durum, ordu da yayılarak askeri harekâtları da etkileyebilmekteydi. Örneğin Mora isyanı sırasında, askerler arasında sıtma hastalığının görülmesi isyanın bastırılmasını olumsuz yönde etkilemişti. I.Dünya Savaşı sırasında da 450.000 civarında Osmanlı askerinin sıtmaya yakalandığı bilinmektedir (Işık, 2021: 55, 57).

Bu çalışma genel olarak XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarını kapsamaktadır. Bir taraftan pirinç üretimini artırmak isterken diğer taraftan bu üretimin sebep olduğu düşünülen sıtma hastalığının önünü almak isteyen Osmanlı Devleti, toplumun pirinç üretimi yapan kesimleri ile hastalıktan korunma çabası içinde bulunanlar arasında nasıl bir denge kurmaya çalışmıştır? Konuyla ilgili ne tür tedbirler almıştır? Gibi sorulara cevap aranmaktadır.

1. OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE PİRİNÇ ÜRETİM VE TÜKETİMİ

Çeltik tarımının M.Ö. 3.000 yıllarında Hindistan'da başladığı düşünülmekte olup buradan Uzak Doğu ve Ön Asya bölgelerine yayılmıştır. M.Ö. 285'te Irak, Suriye ve Horasan bölgelerinde çeltik yetiştirilmekteydi. İran bölgesinde Hazar Denizi kıyılarında, Irak ve Mısır'da ise iklim olarak müsait olan rutubetli alanlarda üretilmekteydi. Araplar tarafından X. yüzyılda İspanya'ya götürülen pirinç, Ortaçağlardaki ilişkiler sonucunda Avrupa'da da yaygınlaşmaya başlamıştır (Emecen, 1993: 265).

Anadolu'ya pirincin hangi dönemde geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte üretiminin Türklerin girişiyle yaygınlaştığı söylenebilir. Çünkü Orta Asya'nın Çin'e yakın bölgelerindeki Türklerin, pirinç ziraatı yaptıkları bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmut'a göre Türkler çeltik veya pirince *tuturka* diyorlardı. Anadolu'ya gelip pirinç

ziraatıyla uğraşmaya başladıkları dönemlerde ise Farsça veya Sanskritçe olan *birinç* kelimesini kullanmaya başladılar. Anadolu'da ekimi yapılan pirincin İran ve doğu kaynaklı olması, gerek isim gerekse yayılma istikameti açısından önemli ipuçları vermektedir (Emecen, 1993: 265).

Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde Anadolu'da pirinç üretilmekte hatta ihracatı yapılmaktaydı (Emecen, 1993: 265). Osmanlı döneminde ise Anadolu ve Rumeli'deki vilayetlerin ekserisi ile Mısır'da pirinç ziraatı yapılmaktaydı (BOA.DH.MKT.336/66-9). Bu dönemde pirinç gerek sarayın gerekse halkın temel gıda maddelerinden olmuştu. Osmanlı Devleti'nin İstanbul başta olmak üzere değişik şehirleriyle ilgili bilgiler veren Batılı gezginler, pirincin Osmanlı toplumunun beslenmesindeki öneminden bahsetmektedirler. Bu babdan olmak üzere İbni Batuta, Anadolu'daki seyahatinde kendisine ikram edilen yemekler arasında pirinç pilavından söz etmektedir (Arıkan, 1990: 477, 478). Yine Kanuni Sultan Süleyman döneminde Avusturya elçisi olarak Osmanlıya gelen Busbecq de Türklerin pirince koyun eti ilave ederek birçok yemek yaptıklarını ifade etmektedir (Busbecq, 2006: 40). Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'daki pirinç esnafının 300 kişiden oluştuğunu ifade etmesi bu alanda önemli bir ticaretin varlığını göstermektedir (Evliya Çelebi, 2021: 706). Başkentte pirincin devamlı olarak bulunabilmesine büyük önem atfedilmekte olup Rumeli ve Mısır'dan pirinç getirilmekteydi. Ayrıca, İstanbul'dan şehir dışına pirinç sevki yasaklanmıştı (Emecen, 1993: 266; Kia, 2013: 231).

Pirinç, yetiştirilmesi meşakkatli olduğundan ve devamlı olarak suya ihtiyaç duyduğundan, Osmanlı döneminde oldukça değerli bir mahsul olarak görülmekteydi. Bu sebeple üretimi teşvik amacıyla özel bir organizasyon oluşturulmuştu. Çeltik ziraatına uygun tarlalar, *nehr-ü çeltük* ismi verilen su kanalları yapılarak üretime hazır hale getirilmekteydi. Büyük haslara ait yerlerde veya vakıf topraklarında geniş ölçüde çeltik ekimi yapılır ve buralar mukataa usulüyle veya ortaklık yoluyla işletilirdi. Mora'da olduğu gibi bazı bölgelerde çeltik ekim hakkı devlete ait olup kişiler kendi adlarına ekim yapamazlardı. Bu uygulama özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde görülmekteydi ve bu konuda özel hükümler getirilmişti. Her mukataanın idaresinde bir çeltik emini bulunmaktaydı ve vergi muafiyeti verilmiş olan *çeltükçü reaya* ile kanalların temizlenmesi ve bakımından sorumlu olan çeltük kürekçileri kendisine bağlıydı. Çeltükçü reaya mukataa veya ortaklık sistemi içinde çeltik tohumunu toprak sahibi veya devletten temin eder, hasat sonunda kendi paylarını alırlardı (Emecen, 1993: 265, 266).

Çeltik, Türkler tarafından Anadolu'dan Rumeli bölgesine götürülmüştür. Osmanlıların bölgede fetihlere başlamalarıyla Filibe ve Pazarcık civarlarında çeltik ziraatı başlamış ve yüksek verim alınmıştır (Karagöz, 2004: 277). Çeltik diğer tarım ürünlerine göre daha yüksek gelir getirdiğinden Filibe sancağının önemli geçim kaynaklarından birisiydi (BOA.Y.PRK.OMZ.2/35). Bu nedenle XVI. yüzyılda sancakta, devamlı olarak su altında olan büyük pirinç tarlaları bulunmaktaydı (Dernschwam, 1992: 339). Bölgede, çeltik tarımının gelişmesi bu alandaki kanuni düzenlemelerin de önünü açmıştır. II.Murat ve Fatih Sultan Mehmet dönemlerinde yürürlüğe konulan kurallar, II. Bayezid döneminde *Filibe Çeltük Yasaknamesi* ismiyle son şeklini almıştır. Çeltik üretiminin kanunnamelerle düzenlenmesi bu alana mahsus bir konu olmayıp devletin takip ettiği iâşe ilkesinin¹ gereği olarak yapılmaktaydı (Karagöz, 2004: 277). Rumeli bölgesinde Filibe'nin yanı sıra, Tikveş, İstıramca, Serez, Drama ve Ferecik'te de büyük alanlarda pirinç üretilmekte ve İstanbul ile Anadolu'ya sevk edilmekteydi (BOA.İ.OM.4/15; Emecen, 1993: 266).

Osmanlılar döneminde Anadolu'nun batı, orta-kuzey, güney ve güneydoğu bölgelerinde çeltik üretimi yapılmaktaydı. Güneydoğu Anadolu'da daha Memlûklüler döneminde çeltik yetiştirilmekteydi (Arıkan, 1990: 479). Bu bölgenin çeltik ekilen önemli yerlerinden birisi olan Nusaybin'de 1568 yılında 1.115 ton civarında çeltik üretimi yapılmıştı (Demlikoğlu, 2018: 57).

Hüdavendigâr sancağında Sakarya nehri ve kollarının suladığı araziler önemli çeltik üretim bölgeleriydi. Sancakta İnegöl, Osmaneli, Bolu, Beypazarı, Kestel ve günümüzdeki Çekirge önemli çeltik ekim alanları olarak görülmektedir. Bölgedeki çeltik tarlalarından bazıları Sokullu Mehmet Paşa ve Nişancı Feridun Ahmet Bey'e aitti (Arıkan, 1990: 479).

¹ İktisadi faaliyetler temel olarak üreticiler ve tüketiciler olmak üzere iki toplumsal grup üzerinden şekillenir. Osmanlı Devleti'nin takip ettiği iâşe ilkesi, iktisadi faaliyetlere tüketiciler açısından bakar. Bu ilkeye göre iktisadi faaliyetlerin temel amacı toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktır. Toplum hayatının devam edebilmesini, sosyal ve siyasal düzenin korunmasını ve devlet faaliyetlerinin sıkıntıya düşmeden yürütülebilmesini amaçlayan iâşe ilkesiyle mal ve hizmetlerin bol, kaliteli ve ucuz olarak arz edilmesi sağlanmaktaydı (Genç, 2007: 45, 46, 48).

Saruhan sancağında çeltik ekimi Saruhanoğulları dönemine kadar gitmektedir. Bölgenin sulak alanlarında önemli miktarda çeltik üretilmekteydi. Kanuni döneminde Manisa bölgesinde çeltik üretimi için 13 sulama kanalı ve 583 kürekçıyan bulunmaktaydı. Ancak bazı bölgelerde su yetersizliği önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Anadolu eyaletinde Aydın, Karesi, Menteşe, Elmalı, Ağlasun ve Hamit sancağının çeşitli bölgelerinde çeltik ziraatı yapılmaktaydı (Arıkan, 1990: 480, 481).

Pirinç, Osmanlı mutfağının temel malzemelerindendi. Sarayda, zengin sofralarında ve daha az oranda olmak üzere fakir sofralarında bulunur ve genellikle pilav, çorba ve tatlılarda kullanılırdı. Pirinç kullanılarak yapılan muhallebi, Osmanlı toplumunda zengin de, fakirin de severek yediği bir tatlı idi. Saray mutfağında, sadece padişahın yemekleri değil, aynı zamanda divanın, harem ve saray görevlilerinin de yemekleri yapıldığı için (Kia, 2013: 230-239) diğer malzemelerle birlikte önemli miktarda pirinç de kullanılmaktaydı. Öyle ki 1660 yılında saraya 36.000 kile² pirinç alınmıştı (Pakalın, 1993: 281).

Saray dışında büyük imaretlerde de önemli miktarda pirinç tüketilmekteydi. Bu imaretlerde her gün pirinç çorbası yapılıyor, gelen misafirlere pirinç pilavı ikram ediliyordu. Ayrıca cuma, Ramazan ve bayram gecelerinde pirinç pilavı dağıtılıyordu (Emecen, 1993: 266). Mevlevi tekkelerinde de genellikle cuma, bazen de pazartesi geceleri et, nohut, soğan, kişniş katılarak *lokma* adı verilen pirinç pilavı pişirilmekteydi (Pakalın, 1993: 369). XVI. yüzyıl Osmanlı ülkesini anlatan H. Dernschwam, İskenderiye'den gemilerle büyük miktarlarda pirinç getirilerek çorba, pilav ve muhallebilerde kullanıldığını ifade etmektedir. Ayrıca Türklerin en çok yedikleri yiyeceklerden birisinin pirinç olduğunu, pirinç ekimi yapmak için devletten izin alınması gerektiğini, bir kile pirinç fiyatının 8-14 akçe arasında olduğunu, kıtlık dönemlerinde bu fiyatın 24-30 akçeye kadar yükseldiğini belirtmektedir (Dernschwam; 1992: 170, 171, 176, 293, 336). Pirinç fiyatlarının süreç içerisinde yükselerek 1640 yılında kilesinin 42 akçeye satıldığı görülmektedir (Yücel, 1992: 30).

Osmanlı ekonomik hayatında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılan pirinç üretimi 19. yüzyıldan itibaren gerileme sürecine girdi. Rumeli topraklarının büyük kısmının kaybedilmesiyle ihtiyacın önemli bir kısmı ithalat yoluyla karşılanmaya başladı. 1880 yılında 104.753 ton pirinç ithal edildi ve bu durum ilerleyen süreçte artarak devam etti (Emecen, 1993: 266).

2. PİRİNÇ ÜRETİMİ VE HASTALIKLARDAN KAÇINMA İKİLEMİ

Osmanlı Devleti'nin, bir taraftan toplumun temel gıda maddelerinden olan pirinci yeterli miktarda temin etmesi gerekirken, diğer taraftan ise insanları pirinç üretiminin sebep olduğu düşünülen hastalıklardan korumak adına gerekli tedbirleri alması gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak pirinç üreticilerinin, sağlıkları konusunda endişe duyan insanların, yabancı diplomatik temsilcilerin ve bu alandaki uzmanların farklı yaklaşımları olabilmekteydi. Bu ortamda Osmanlı devlet adamlarının, ihtiyaç ve talepleri bir noktada dengeleyebilmeleri önem arz etmekteydi.

Osmanlı coğrafyasında Bursa, İzmit, Yalova, Adapazarı, Bilecik, Eskişehir, Maraş, Ceyhan, Trabzon, Samsun, Ünye, Çanakkale, Gemlik, Kayseri, Malatya, Sivas gibi şehirler sıtma hastalığının yoğunlukla görüldüğü bölgeler olup (Akagündüz, 2016: 106) buralar aynı zamanda pirinç üretimi yapılan coğrafyalardı. Ülkede pirinç üretimi yapılan farklı bölgelerde ortaya çıkan şikayetleri, bu şikayetler üzerine devletin aldığı tedbirleri ve bu alanda yürürlüğe konulan mevzuatı incelemek konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Hüdavendigar sancağında XIX. yüzyıl başlarında çeltik ziraatı yapılmaktaydı. Fakat üretim için kullanılan sular, çevrede bulunan bahçelere sızmakta ve bölgede ipekböcekçiliği yapan insanların yetiştirmekte oldukları dut ağaçları ile diğer ekili alanların su içinde kalarak harap olmalarına sebep olmaktadır. Ayrıca çeltik tarlalarında biriken suların sıcaklığın etkisiyle buharlaşarak bölgedeki havayı bozduğu ve hastalıklara sebep olduğu iddia edilmekteydi. Bu iddialar üzerine Hüdavendigar sancağı mutasarrıfı Ahmet Aziz Paşa çeltik ziraatını tamamen yasaklamıştı. Çeltik ekimi yasaklanmasına rağmen 1829 yılına gelindiğinde Bursa çevresindeki çiftçilerden bir kısmı üretime tekrar başlamıştı. Fakat bir kısım ahalinin, ipek üretimi ile bu alandan alınan vergilerin düşeceği ve hastalıkların artacağı iddiaları ve yasaklanması talebiyle bir kez daha idareye başvurmaları üzerine tekrar yasaklanmıştı (BOA.C.ML.723/29593; BOA.HR.MKT.654/93-6).

² İstanbul kilesi, İbrail kilesi gibi muhtelif neveleri bulunan hububat ölçөгüdür. İstanbul kilesi hububatın cinsine göre 18-20 okka arasındır (Pakalın, 1993: 281).

Çeltik ziraatının yüksek getirisi sebebiyle olsa gerektir ki Hüdavendigâr sancağında yasak tam olarak uygulanamamaktaydı. 1840'lı yılların başında dönemin Vidin Valisi Hüseyin Paşa, Bursa'nın Ahi köyündeki çiftliğinde çeltik ekimine başlamış, bunu gören bir kısım köy ahalisi de kendisini takip etmişti. Devam eden süreçte çeltik ekimi Ahi köyüyle sınırlı kalmayarak çevreye de yayılmış, böylece pirinç ekimi her yıl artma eğilimine girmişti. Bu süreçte sıtma ve diğer hastalıklar Bursa ve çevresinde çokça görülmeye başlamış, ayrıca ipekböcekçiliğinin de zarar görmesiyle bu alandaki üretim de azalmıştı. Bu nedenlerle, bir kısım ahali ile İngiltere ve Fransa'nın Bursa konsolosları vilayete başvurarak pirinç ekilmesinin yasaklanmasını talep ettiler (BOA.İ.MVL.38/702). Çeltik ekiminden rahatsız olan insanlar adli makamlara da başvurmuş olmalıdır ki 1841 yılındaki Bursa şerhiye sicillerinde, nüfusun azalmasına sebep olacak kadar ölümlerin olması ve ipekböcekçiliğinin olumsuz etkilenmesi sebebiyle, pirinç ekiminin yasaklanarak bataklıkların kurutulması gerektiği şeklinde kayıtlar bulunmaktadır (Akagündüz, 2016: 100).

Hüdavendigâr Vilayet Meclisinin 18 Mayıs 1842 tarihli mazbatasında, pirinç ekiminin bölgenin havasını bozmasından ve çeltik ekili alanlardaki durgun suların taaffününden (çürüyüp kokma, leş kokma, kötü koku çıkarma, Devellioğlu, 1986: 1205) dolayı sıtma vb. hastalıkların arttığı ifade edilmektedir. Ayrıca bölgenin havasının değişmesinden dolayı ipek üretimi ve ipek öşrünün de azaldığı belirtilmekte ve çeltik üretiminin tekrar yasaklanması gerektiği kayda geçirilmekteydi. Konunun Meclis-i Vala'da da görüşüldükten sonra padişaha arz edilmesiyle, Bursa şehri ve civarında çeltik ekiminin yasaklanmasıyla ilgili irade çıkmıştır (BOA.İ.MVL.38/702). Hüdavendigâr Vilayet Meclisinin kararı incelendiğinde, dönemin anlayışına göre sıtma hastalığının sebebinin, tarlalarda biriken suların bozularak etrafa kötü koku yaymaları olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bölgedeki pirinç üretimine diplomatik makamların da müdahil olmaya başladıkları görülmektedir.

Bursa ve civarındaki pirinç ekimi 1869 yılında bir kez daha diplomatik sorun haline gelmiştir. Rusya'nın Bursa konsolosluğu tarafından 26 Mayıs 1869 tarihinde Hüdavendigâr Valiliğine yazılan yazıda, iki yıl önce vilayette pirinç ekiminin merkezi idare tarafından yasaklanmasına rağmen Bursa şehri civarıyla köylerde üretime devam edildiği, Çekirge köyü ile Paşa çiftliğindeki ekili alanların bu konuya örnek olarak verilebileceği ifade edilmekteydi. Konsolosluk yazısının devamında bölgedeki Müslüman ve Hıristiyanların selameti için valiliğe şifahen bilgi verilmişse de itibar edilmediği, pirinç ziraatına engel olunmaması ve yaz mevsiminde hastalıkların ortaya çıkması halinde sorumluluğun Valilikte olacağı belirtilmekte, ayrıca Bab-ı Ali'ye de bilgi verileceği ifade edilmekteydi (BOA.HR.MKT.654/93-7).

Hariciye Nezaretine kadar ulaşan bu yazı üzerine Hüdavendigâr Vilayeti, Vilayet Ziraat Müdürüne konuyla ilgili bir rapor hazırlama görevi vermiştir. 1 Haziran 1869 tarihli raporda, Bursa civarında pirinç ekilip ekilemeyeceği titizlikle müzakere edildikten sonra, şehirden bir saat mesafeden (dört, beş bin metre) uzak olan mahallerde pirinç ekilmesine müsaade edildiği belirtilmektedir. Ayrıca bu müsaade üzerine çeltik ekimi yapılan arazilerin İtalya, İspanya ve Fransa'daki pirinçlikler gibi 50.000, 100.000 dönümlük tarlalar olmayıp küçük parçalar halinde toplam 1.000 dönüm civarında olduğu ve kullanılan suların akar halde bulunduğu bildirilmektedir. Raporda, Avrupa'daki uygulamalar hakkında da bilgiler verilmektedir. Buna göre Avrupa'nın hiçbir ülkesinde fabrika, mezbaha veya deri işleme atölyeleri gibi kötü koku yayan ve havayı kirleten tesislerin şehir içlerinde bulunmalarını yasaklayan herhangi bir düzenleme yoktur. Büyük pirinç tarlalarının bulunduğu İtalya'nın Piyemonte bölgesinde pirinç ziraatının yasaklanması düşünüldüyse de neticede çıkarılan kanunla, çeltik ekiminin, başkentten 14.000 metre, büyük şehirlerden 9.250 metre, küçük şehirlerden 1.000 metre uzak bulunan mahallerde yapılabileceği hükmü getirilmiştir (BOA.HR.MKT.654/93-6).

Raporun devamında, Bursa civarında 50.000 dönüm kadar göl ve bataklık bulunduğu, buralardan hâsıl olan kötü hava ve kokuya nispetle 1.000 dönümlük pirinçliğin etkisinin yok hükmünde olacağı belirtilmektedir. Ayrıca Bursa şehrinde ipek üreten işletmelerden çıkan günlük 15.000 kıyye civarındaki ipek böceği leşinin çevreye yaydığı kötü koku ve havaya oranla yine hiç sayılabacağı ifade edilmektedir. Bursa civarında Kestel, Hasanköy ve Sucağarlık (?) köylerinde eskiden bu yana çeltik ekimi yapıldığı, iki yıl önce buralarda bir kez daha ekim yapıldığında, ekim yapılmayan senelerden daha fazla hastalık meydana gelmediği açıklanmaktadır. Rapora göre, ekili pirinç tarlalarının bozulması ve bir daha ektilmemesi, ahaliye pirinç pilavı yedirmemek veya kıyyesi 2 kuruş olan yerli pirinç yerine Cenova veya Amerika'dan gelen pirince 4, 5 kuruş vermek anlamına gelecektir. Raporun sonuç kısmında ise Bursa civarında pirinç ekimi yapıldığının, H.1216 (M.1801/1802) tarihli bir emirnameden bilindiği, halen akarsu ile sulanmakta olan çeltik tarlalarının bozulmasının hiçbir şekilde uygun olmayacağı beyan edilmektedir (BOA.HR.MKT.654/93-6).

Bu rapor üzerine, Hüdavendigar vilayetinden 2 Haziran 1869 tarihinde Hariciye Nezaretine verilen cevapta, Bursa şehrinin yakınlarında pirinç ziraatına izin verilmemekte olduğu, bu meyanda çeltik ekili olan bir tarlanın men edildiği ifade edilmekteydi. Fakat şehre uzak bölgelerde bulunup eskiden bu yana pirinç üretimi yapılan Hasan Ağa köyü vb. yerlerde pirinç ekiminin yasaklanmasının uygun olmadığı belirtilmekteydi (BOA.HR.MKT.654/93-4). Merkezde yapılan değerlendirmeler üzerine, Rusya konsolosunun yazısında belirttiği arazilerin şehre uzak olması dolayısıyla oralarda pirinç ekiminin yasaklanmasının uygun olmadığı sonucuna varılmıştı. Bu kararın Hüdavendigar Valiliğine bildirildiği yazının sonunda ise konsolosun, içişleriyle ilgili bir konuya müdahalesinin kabul edilemeyeceği, bundan böyle görev alanı dışına çıkmaması için Rusya sefaretiyle gerekli yazışmaların yapıldığı ifade edilmekteydi (BOA.HR.MKT.654/93-1).

Görüldüğü gibi Hüdavendigar vilayetindeki pirinç ekimine yabancı devletlerin konsolosları da bir şekilde müdahil olmaktadır. Rus konsolosu tarafından vilayete yazılan yazıda, pirinç ekiminin yasaklanmasının bölgedeki Müslüman ve Hıristiyanların selameti için istendiğinin ifade edilmesi özellikle dikkat çekicidir. Rus konsolos bu ifadesiyle, ülkesinin XIX. yüzyıldan itibaren üstlenmeyi hedeflediği Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanların hamisi rolüne atıf yapmaktadır.

1875 yılında Hüdavendigar vilayetindeki pirinç ekiminden şikâyetçi olan konsoloslar arasına Almanya'nın Bursa konsolosu da katılmıştır. Konsolosun 11 Ağustos 1875 tarihinde İstanbul'daki Alman elçiliğine yazdığı yazıda, Bursa şehrindeki hava kalitesinin birkaç seneden beri pirinç ziraatından dolayı bozulmuş olduğu, bundan dolayı ortaya çıkan sıtma hastalığının şehirde ve özellikle köylerde devam ettiği, bu konuda Bab-ı Ali tarafından verilen emirlerin uygulanmadığı belirtilmekteydi. Yazıda Bursa ovasının büyük bir kısmında pirinç ekilmeye devam edildiği, başka hastalıkların da çıkmasından korkulduğu ifade edilmekteydi (BOA.HR.SYS.13/27-6).

Bursa'da çeltik ekiminin yasaklanmasıyla ilgili olarak diplomatik temsilciler devreye girerken aynı zamanda ahaliden şikâyetler gelmekte, çiftçiler ise üretimin devamını talep etmekteydiler. Bursa ahalisinden bazılarının 15 Mart 1878 tarihinde Sadaret makamına gönderdikleri arzuhal üzerine işletilen süreçlerin incelenmesi, idarenin bu talepleri nasıl dengelemeye çalıştığını göstermektedir. Arzuhalde, 1877 yılında, Bursa'ya yarım saatlik uzaklıktan başlayarak ovanın ekseri yerlerine pirinç ekildiği, oluşacak zararlardan korunmak amacıyla vilayete başvurulduysa da yetkililerin pirinç ekimi yapanlarla olan yakınlıkları ve onları himaye etmeleri sebebiyle bir netice alınamadığı ifade edilmekte ve pirinç ekiminin yasaklanması talep edilmekteydi. Ahali bu konuda iki gerekçe sunmaktaydı. Bunlardan birincisi, pirinç tarlalarından civarda bulunan diğer ekili alanlara su taşmakta ve zararlar oluşmaktaydı. İkinci olarak ise pirinç ekilen arazilere yakın köyler, Bursa şehrinin alt tarafları ile Hüdavendigar ve Murad-ı Sani mahalleleri sakinlerinin hemen hemen tamamı şiddetli şekilde sıtma hastalığına yakalanmıştı. Her ne kadar tedavi yollarına bakıldıysa da başka hastalıklar da ortaya çıkmış ve 1877 yılında, geçmiş yıllara nazaran daha fazla ölüm meydana gelmişti. Ahali bu bilgileri verdikten sonra pirinç ekiminin tamamen yasaklanması taleplerini tekrarlamaktaydı (BOA.ŞD.1537/20).

Bu başvuru üzerine Hüdavendigar Valiliği 30 Nisan 1878 tarihinde Bursa şehrine iki saat mesafe dâhilinde pirinç ekimini yasaklamış, söz konusu bölgelerde bulunan ekili çeltikleri de imha etme kararı almıştı. Bu yasaklama kararı, Şura-yı Devlet'e kadar ulaşmış ve bir memleket tabibi konuyu araştırması için görevlendirilmişti. Tabip tarafından verilen raporda, pirinç ekilen arazilerde suların birikeceği, bu suların sıcak havalarda bozulup kötü koku yayacağı, bundan dolayı çevrede birtakım hastalıkların çıkacağı, şehirden en az iki üç saat mesafe dâhilinde ve poyraz rüzgârlarının geldiği yönlerde pirinç ekilmesinin uygun olmadığı ifade edilmekteydi. Tabibin bu raporu üzerine Şura-yı Devlet, Hüdavendigar Valiliği kararının yerinde olduğunu tasdik etmişti (BOA.ŞD.1547/2). Bursa'da uygulamaya konulan yasak kararı, süreç içerisinde İnegöl, İznik, Manyas gibi bölgelerde de uygulanmaya başlanmıştı (BOA.ŞD.1539/22-7; BOA.DH.MKT.1728/55).

Hüdavendigar Valiliği tarafından alınan yasaklama kararı, bir kez daha diplomatik sorun haline dönüşmüştür. Bu kez başvuranlar Bursa bölgesinde pirinç ekimi yapan İngiliz vatandaşları idi. Bu kişiler 2 Haziran 1878 tarihinde İstanbul'daki İngiltere elçiliğine başvurarak, yasaklama kararının tarlaların ekilmesinden sonra alındığını, ekili arazilerinin imha edilmesi halinde 9.000 Osmanlı lirası zararlarının olacağını ifade ederek ekili ürünlerinin imha edilmemesini talep etmekteydiler. Bu taleplerin Hariciye Nezareti aracılığıyla ulaştığı Şura-yı Devlet, yabancıların bu yasaktan istisna tutulmalarının uygun olmadığı sonucuna varmıştı (BOA.HR.TO.253/38; BOA.ŞD.1537/15, 2414/53-9). Görüldüğü gibi yabancı diplomatik makamlar daha önceki müracaatlarında pirinç ekiminin yasaklanmasını talep etmekteyken, bu kez yasak kararında belirtilen ekili arazilerin imha edilmemesini istemekteydiler.

Hüdavendigar vilayetinin bu yasaklama kararı üzerine, ahalden bir kısmı, kararın yerinde olduğu ve devam ettirilmesi gerektiğini ifade etmekteydiler. Çiftçiler ise yasaklama kararının, çeltiklerin ekilmesinden sonra alındığını ifade ederek ekili arazilerin imha edilmemesini talep etmekteydiler. Şura-yı Devlet, Hüdavendigar vilayeti ile yaptığı yazışmalar üzerine yasağın devamı şeklinde karar vermiş fakat ekili arazilerin imha edilmesinin bu yıl için uygulanmayarak gelecek yıldan itibaren uygulanması gerektiği sonucuna varmıştı (BOA.ŞD.2898/28, 2898/50-3, 2431/14, 1537/24-5, 1537/27).

Hüdavendigar Valiliği tarafından 30 Nisan 1878 tarihinde Bursa şehri civarında pirinç üretimi yasaklanırken, şehirden iki saatlik mesafe gibi net olmayan bir sınır belirlenmesi tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu husustaki muğlaklığı ortadan kaldırma gerekliliğini gören valilik, yasağın sınırlarını gösteren bir harita da çizdirmişti. Ek 1’de, zikredilen haritanın 1888 yılında çizilen bir sureti görülmektedir (BOA.ŞD.1546/23).

Bursa ve civarında pirinç ekiminin belli şartlarda yasaklanması üzerine alınan olumlu neticelerden, bir kısım ahalinin memnun olduğu da arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir. Örneğin, İznik nahiyesi ahalisince Hüdavendigar Valiliğine, oradan da 24 Haziran 1880 tarihinde Şura-yı Devlet’e gönderilen yazıda, geçmiş yıllarda İznik ile yakın köylerinin havasını bozarak Mayıs ayı girer girmez sıtma vb. hastalıklara sebep olan pirinç ekiminin yasaklanmasıyla, bu yıl Mayıs ayından itibaren şiddetli sıcaklar olduğu halde hastalıkların görülmediği ifade edilerek ahalinin teşekkürleri arz edilmekteydi. Ayrıca Dere ve Körüstan köylerinde pirinç ekilen tarlalara buğday ve mısır ekildiği, böylece ahalinin gelirinde de bir düşüş oluşmadığı belirtilmekteydi (BOA.ŞD.1539/22-7).

Sıtma hastalığıyla ilgili olarak alınması gereken tedbirler konusunda Dâhiliye ve Sıhhiye Nezaretleri arasında sıkı bir işbirliği bulunmakta olup bu iki nezaret aldıkları bilgileri birbirleriyle ve taşradaki mülki yetkililerle paylaşmaktaydı. Örneğin, Dahiliye Nezaretinin Hüdavendigar Vilayetine 6 Ağustos 1890 tarihinde yazdığı yazıda, Manyas’ın Dümbe köyünde, pirinç ekimiyle ilgili getirilen kurallara uyulmadan ekim yapıldığı, Sıhhiye Nezaretinin söz konusu çeltiklerin sökülmesi gerektiğini bildirdiği ifade edilerek gereğinin yapılması talimatı verilmekteydi (BOA.DH.MKT.1748/94). Dâhiliye Nezaretinin, İzmit Mutasarrıflığına 3 Ekim 1891 tarihinde yazdığı yazıda ise Değirmendere, Urçak, Tatar ve Saraylı köylerinde sıtma hastalığının çıktığı, hastalığın zikredilen köylerin etrafındaki pirinç tarlalarından ileri geldiğinin anlaşıldığı belirtilmekte ve gereğinin yapılması emredilmekteydi (BOA.DH.MKT.1873/94). Dahiliye Nezareti’nin 11 Ağustos 1899 tarihinde Sıhhiye ve Tıbbiye Nezaretlerine yazdığı yazıda ise Hüdavendigar vilayetinde ortaya çıkan sıtma hastalığı ve alınan tedbirlerle ilgili bilgiler verilmekteydi³ (BOA.DH.MKT.1647/5). 17 Mayıs 1900 tarihli yazıda ise Yenişehir kazası Akdere köyünde üç seneden beri pirinç ekildiği, bu sene de ekilmesinin planlandığı bildirilmekte ve önlem alınması emri verilmekteydi (BOA.DH.MKT.2350/78). Sıhhiye Nezaretinin 3 Temmuz 1893 tarihinde Dahiliye Nezaretine yazdığı yazıda ise İzmit sancağı dâhilinde Kocabaş, İhsaniye ve Akhisar köyleriyle Hüseyin Bey çiftliğinde bir müddetten beri pirinç ekimi yapılmasından dolayı çeşitli hastalıklar meydana gelmeye başladığı, bölgede pirinç ekiminin yasaklanmasının ahali tarafından talep edildiği bildirilmekteydi (BOA.DH.,MKT.82/42). Bu belgede dikkat çeken husus sıtma hastalığı zikredilmeden çeşitli hastalıkların anılmasıdır. Buradan anlaşılıyor ki pirinç ekiminin zararları sıtmayla sınırlı tutulmamakta, genel bir hastalık sebebi olarak görülmekteydi.

Pirinç üretimiyle ilgili sorun yaşanan bölgelerden birisi de Trabzon vilayeti idi. Vilayete bağlı Ordu kazasının Ağçatepe ve Turnasu köylerinde 1830’lu yıllardan itibaren pirinç ziraatı yapılmaktaydı. Fakat Ordu kazasına yakın olan bu köylerdeki pirinç ekimi, toplum sağlığına olumsuz etkileri olduğu gerekçesiyle 1894 yılında yasaklanmıştı. Pirinç üretimi yapan çiftçiler, bölgede 150 hanenin geçimlerini bu işten sağladığı, yıllık zararlarının 8.000 lira olacağı, ekonomik olarak sıkıntıya girecekleri şeklinde Dâhiliye Nezaretine başvurmuşlar, Nezaret ise 19 Mayıs 1894 tarihinde, Trabzon Vilayetine konunun incelenerek sonuca bağlanması talimatını vermişti. Ahalinin bir kısmı ise toplum sağlığının gözetilerek yasağın devam ettirilmesini talep etmekteydi (BOA.DH.MKT.239/49, 282/51; BOA.ŞD.1848/13-1, 3).

Ordu bölgesindeki pirinç yasağıyla ilgili olarak Sadaret de devreye girerek 28 Nisan 1894 tarihinde Orman Meadin ve Ziraat Nezaretine bir yazı yazmıştı. Bu yazıda, pirinç ziraatıyla ilgili olarak hem Osmanlı ülkesinde bu

³ “...Kirmasti kazasının bazı köylerinde hastalık zuhur eylediği ve mahalline tabiiler izamıyla tedabir-i sıhhiyeye teşebbüs ittirdiği Hüdavendigar vilayetinden vaki olan iş’ar üzerine 19 Temmuz 1305 tarihinde sub-ı valalarına ve Tıbbiye Nezaretine izbar ve hastalığın men-i sirayeti esbabının istikmalî lüzumu da vilayet-i müşarün-ileyhaye iş’ar kılınmıştı. Mezkur hastalığın henüz mecrası tathir idilmeyen göl ve nehirlerden taşarak terakim iden suların taaffününden mütevellid sıtma idüğü ve memleket tabibinin izamıyla tedavisine bakıldığı ve raporunun derdest irsal olduğu vilayet-i müşarünileyhaden batelgraf beyan olunmuş ve keyfiyet Sıhhiye/Tıbbiye Nezaretine de tebliğ kılınmış olmağla olbabda....”

ziraatın yapıldığı bölgeler hem de konuyla ilgili olarak Avrupa'da yürürlükte bulunan mevzuat ayrıntılı olarak incelenerek bir nizamname hazırlandığı belirtilmektedir. Yazının devamında ise nizamname her ne kadar henüz padişah tarafından onaylanmamış olsa da Ordu bölgesindeki tarlaların, yerleşim yerlerinden, bu nizamnamenin öngördüğü uzaklıkta olduğu, tarlalarda kullanılan suların devamlı olarak akıtılması şartıyla pirinç ekiminin yasaklanmayarak bilakis teşvik edilmesi gerektiği ifade edilmekte ve Trabzon vilayetine gerekli tebligat bu yönde yapılsın talimatı verilmekteydi (BOA.A.}MKT.MHM.727/19).

Trabzon vilayeti konuyu araştırdıktan sonra 18 Mart 1895 tarihinde verdiği cevapta, Ordu kasabası civarında bulunan çeltik tarlalarının şehre çok yakın olduğunu ve bölgenin havasını bozarak çeşitli hastalıklara sebebiyet verdiğini belirtmekteydi. Ayrıca havadaki bozulma sebebiyle ahali, memurlar ve devlet kurumlarının her yaz mevsiminde, 12 saat mesafedeki Çambaşı yaylasına göç etmeye mecbur kaldıklarını ifade etmekteydi. Vilayet yazısında, bu durumun yüklüce bir masrafa sebep olduğu gibi devlet işlerinin yürütülmesinde de sorunlar oluşturduğunu beyan etmekteydi. Yazısının sonunda ise Şura-yı Devlet'in kararıyla bölgede pirinç ziraatı yasaklanarak yerine mısır ve fındık yetiştirilmesinin teşvik edildiğini, yasağın uygulanmasından sonra ahali ve devlet görevlilerinin yaylaya gitme külfetinden kurtulduklarını belirtmekteydi (BOA.ŞD.1848/13-11; BOA.Y.PRK.UM.30/8).

Trabzon vilayetinin Terme, Çarşamba ve Bafra gibi sahil bölgelerinden olan kasabalarda da, nehirlerin bazı bölgelerde bataklıklar oluşturması ve pirinçlikler sebebiyle yaz mevsimlerinde sıtma hastalığı görülmekteydi (H.1319 Trabzon Salnamesi, 182, 183). Ordu'da olduğu gibi Terme'de de ahali yaz mevsimlerinde, etraftaki bataklıklardan çıkan pis kokulardan kurtulmak amacıyla yaylara göçmekte, havalar serinlemeye başladığında kasabaya dönmekteydiler (H.1309 Trabzon Salnamesi, 253). Bu sebeplerden dolayı 1895 yılında Terme kazasında da çeltik ziraatı yasaklanmıştı. Yasağın kaldırılmasını talep eden çiftçiler, Maliye Nezaretine çektikleri telgrafta, Terme dışına yıllık an az 1.500.000 kıyve pirinç satarak 2.000.000 kuruşa yakın gelir elde ettiklerini, bu sayede ekonomik olarak sıkıntı çekmediklerini, yasaklama kararıyla geçim zorluğuna düştüklerini, ayrıca hazinenin de vergi kaybına uğrayacağını belirtmekteydiler. Bu başvuru üzerine Maliye Nezareti Sadarete bir yazı yazarak yasağın bazı zararları da beraberinde getireceğini, devamı halinde yıllık 200.000 kuruş vergi kaybı olacağını ifade etmişti (BOA.ŞD.1848/13-17,19). Konunun nasıl sonuçlandığını arşiv belgelerinden takip etmek mümkün olamasa da çiftçilerin yasağın kaldırılmasıyla ilgili olarak 1896 yılında da Sadarete başvurdukları görülmektedir (BOA.BEO.576/43187).

Pirinç ziraatıyla ilgili tereddütlerin oluştuğu yerlerden birisi de Maraş idi. 1909 yılında, toplum sağlığı kaygısıyla, bölgede pirinç ziraatı yasaklanmıştı. Fakat çiftçiler, pirinç ziraatından yıllık 40.000 lira gelir elde ettiklerini, hazinenin ise yıllık 10.000 lira vergi topladığını beyan ederek yasağın kaldırılmasını talep etmekteydiler. Konunun incelenmesi amacıyla belediye doktoru ile iki askeri doktordan oluşan bir heyet görevlendirilmiştir. Doktorlar tarafından hazırlanmış olması hasebiyle önemli olan 12 Temmuz 1909 tarihli raporda, bataklıkların içinde bulunan bitki ve hayvan kalıntılarının yaz sıcaklarında çürümesinden oluşan gazların etrafa yayılacağı, bu sebeple yerleşim yerlerine yakın olan pirinçliklerin toplum sağlığına olumsuz etkilerinin olacağı belirtilmektedir. Devamında ise Maraş'ın güney, batı ve doğu yönlerinden esen rüzgarların zikredilen bataklıklardan geçerken mevcut zehirli havayı şehre getirerek birtakım hastalıklara sebep olacağı ve toplum sağlığını en üst derecede ihlal edeceği ifade edilmektedir (BOA.DH.MUİ.59/33-9, 21). Bu rapor üzerine idare, çiftçilerin yasağın kaldırılması talebini de göz önüne alarak bir denge oluşturmaya çalışmış ve yasaklama kararını, şehrin en az 5 kilometre dışındaki tarlalarda pirinç ziraatı yapılabileceği şekline dönüştürmüştür (BOA.DH.MUİ.59/33-5).

Havayı bozarak hastalığa sebep olduğu gerekçesiyle çeltik ekiminin yasaklanmasına Rumeli bölgesinde de rastlanmaktadır. Doğu Rumeli vilayetine bağlı kazalar olan Filibe ve Pazarcık'ta 1879 yılında pirinç üretimi yasaklanmıştı. Bölgenin önemli pirinç üretim merkezlerinden olan bu iki kazada 40.000 dönüm kadar alanda çeltik ekimi yapılmakta olup ahali yıllık 15.330.000 kuruş gelir elde etmekteydi. Çiftçiler için oldukça önemli olan çeltik ziraatının yasaklanması tepkilere yol açmış ve hükümete yapılan yazılı başvurularla durum protesto edilmişti. (BOA.ŞD.2000/7-13). Söz konusu belgelerde de itirazların hangi aşamalardan geçtiği takip edilemese de 1883 yılına gelindiğinde bölgedeki pirinç üretiminin devam ettiği bilinmektedir (BOA.C.AS.101/4579).

3. PİRİNÇ ÜRETİMİ HAKKINDA YÜRÜRLÜĞE KONULAN MEVZUAT VE BU KONUDAKİ İTİRAZLAR

Ülkenin çeşitli bölgelerinde, toplum sağlığıyla ilgili tereddütler nedeniyle çeltik yetiştirilmesinde çeşitli sıkıntılar yaşandığı görülmektedir. Orman Meadin ve Ziraat Nezaretinin 13 Haziran 1894 tarihli yazısına göre, Osmanlı ülkesinin birçok bölgesinde pirinç üretimi mümkün iken havayı bozduğu düşüncesiyle bazı bölgelerde üretim yapılamamakta, bazı bölgelerde ise üretim yapılmakla birlikte birtakım şikâyetler söz konusu olmaktadır. Bu sıkıntılara çözüm bulmak adına Şura-yı Devlet, Sıhhiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti, valilikler ve mutasarrıflıklar eliyle birtakım düzenleme ve denetlemeler yapılmaktaydı. Fakat bu konuda ülke çapında geçerli olacak ve uygulamalarda yeknesaklığı sağlayacak genel bir mevzuat bulunmamaktaydı (BOA.ŞD.517/21).

Pirinç ziraatıyla ilgili ülke çapında geçerli olacak bir düzenleme eksikliğinin farkına varılmasıyla bu konudaki hazırlıklar başlamıştı. Yapılacak düzenleme bir taraftan şikâyetleri giderici mahiyette olmalı, diğer taraftan ise üretimin devamını sağlamalıydı. Konu öncelikle Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinde görüşülerek Orman Meadin ve Ziraat Nezaretinin bir nizamname hazırlaması kararı alındı. Alınan karar 11 Mayıs 1892 tarihinde Sadaret tarafından ilgili Nezarete bildirildi. Bu emir üzerine Nezaretin Ziraat Heyet-i Fenniyesi, başta İtalya olmak üzere Hindistan ve diğer ülkelerdeki konuyla ilgili düzenlemeleri inceleyerek *Pirinç Ziraatı Hakkında Nizamname* ismiyle hukuki bir metin oluşturdu. 12 maddeden oluşan nizamname 27 Kasım 1894 tarihinde yürürlüğe girdi (BOA.ŞD.517/21; *Pirinç Ziraatı Hakkında Nizamname, Düstur,1/6, 1528-1530*).

Nizamnamenin 1.maddesinde, arazilerin eğimli bölgelerinde, dağ eteklerinde veya ovalarda oluşturulacak birbirinden az da olsa yüksek tarlalarda, kullanılan suları devamlı olarak akıtmak ve bir yerde birikmesine fırsat vermemek şartıyla pirinç ekiminin serbest olduğu belirtilmektedir. 4. maddesinde ise çeltik ekimi yapmak isteyenlerin kaymakamlıklardan ruhsat almaları gerektiği kayda geçirilmektedir (Pirinç Ziraatı Hakkında Nizamname, madde: 1, 4).

Nizamnameye göre pirinç tarlalarının, nüfusu 500'e kadar olan köylerin en son binasından 1.000 metre, nüfusu 500-2.000 arasında olan kasabalardan 3.000 metre, nüfusu 2.000'den yukarı olan kasabalardan 5.000 metre uzakta bulunması şarttır. Fakat çevrede, havayı zaten bozan bataklıkların varlığı halinde, bölgedeki halkın talebi ve yetkililerin kararı ile bu mesafelerde indirim yapılabilir. Nizamnamenin bu hükmünden faydalanarak, bataklık yakınlarında çeltik ekimi yapacak çiftçiler, her dönüm pirinçlik için 20 söğüt veya okaliptüs ağacı dikmeye ve bakımlarını yapmaya mecbur olacaklardır. Ruhsat alınmadan ekilen pirinçlikler derhal imha edilecektir. Fakat ruhsatsız ekilen pirinçlikler, ruhsat alabilecek şartları taşıyan bir arazide ise imha edilmeyip dönüm başı 20 kuruş para cezası uygulanacaktır (Pirinç Ziraatı Hakkında Nizamname, madde 2, 5, 9).

Görüldüğü gibi nizamname belli şartlar dâhilinde pirinç ziraatının serbest olduğunu kayda geçirmektedir. Getirilen şartlar incelendiğinde bir taraftan üretimin devamı sağlanmaya çalışılırken bir taraftan da toplum sağlığının zarar görmemesi adına tedbirler alındığı görülmektedir. Nizamname hükümlerinden faydalanarak bataklık yakınlarında ekim yapan çiftçilerin, çok su tüketen söğüt ve okaliptüs ağacı dikmeye mecbur tutularak bataklıkların kurutulmasına da hizmet etmeleri sağlanmaya çalışılmaktadır.

Okaliptüs, bu nizamname yürürlüğe girmeden önce de Osmanlı ülkesinde sıtmaya karşı etkinliği bilinen bir ağaçtı. Bu yüzden halk arasında *sıtma ağacı* da denilmekteydi. Fakat sıtma hastalığının sebebinin bilinmemesi bu alanda da yanlış bilgiye sebep olmaktadır. Başlangıçta okaliptüs ağacı, yapraklarında bulunan esansın, havada bulunan ve sıtma hastalığına sebep olan etkeni yok ettiğine inanıldığı için dikilmekteydi. Okaliptüsün ekildiği topraktan çok fazla su emdiği, böylece araziye bataklık durumdan kurtardığı, arazinin kurumasıyla sivrisineklerin yaşama imkânlarının kalmadığı, ağacın sıtmayla mücadeleye katkısının bundan ibaret olduğu sonradan anlaşıldı. Yine de okaliptüs ağacının yaydığı kokudan rahatsız olan sivrisineklerin bölgeden uzaklaştıkları inancı XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti (Özgün, 2013: 15, 16).

Yürürlüğe girmiş olmasına rağmen nizamnameye de itirazlar bulunmaktaydı. İtirazlardan birisi Hüdavendigâr Vali Vekilinden gelmişti. Vali Vekili, 19 Haziran 1895 tarihinde Dâhiliye Nezaretine yazmış olduğu yazıya, 1888 yılında Bursa civarında pirinç ekiminin valiliğin talebi üzerine irade-i seniyye ile yasaklandığını, bu yasağın uygulanmasıyla toplum sağlığı açısından iyi sonuçlar alındığını ifade ederek başlamaktaydı. Devamında ise yeni yürürlüğe giren nizamnamede pirinç ekimiyle ilgili birtakım şartlar belirlenmişse de Bursa ovasında bu şartların

uygulanmasının mümkün olamayacağı gibi suiistimallerin de söz konusu olacağını, dolayısıyla toplum sağlığı açısından sıkıntılar oluşacağını belirtmekteydi. Sonuç olarak ise sadece Bursa şehri civarına mahsus olmak üzere nizamname hükümlerinin uygulanmayarak pirinç ekiminin eskiden olduğu gibi tamamen yasak olması gerektiğini ifade etmekteydi (BOA.DH.MKT.336/66-22, 28).

Nizamname hükümlerine bir itiraz da Selanik vilayetinden gelmişti. Vilayetin Istramca ve Tikveş kazalarında pirinç üretilen tarlaların yerleşim yerlerinden uzaklıkları nizamnamede belirlenmiş olan mesafelerin genel olarak altında kalmaktaydı. Bu durumda nizamnamenin tavizsiz olarak uygulanması ahalinin temel geçim kaynaklarından mahrum kalması anlamına gelmekteydi. Bölgedeki tarlalardan dönüm başına 450 kuruşluk mahsul alınmakta olup pirinç dışında ekilecek mahsulattan böyle bir kazancın alınması da mümkün değildi. Ayrıca bölgedeki sulama suları Karasu nehrinden alınmakta, mütemadiyen akıtılarak tarlalar sulandıktan sonra tekrar aynı nehre verilmekteydi. Bir kısım tarlalarda kullanılan sular ise yine bölgedeki bir göle akıtılmaktaydı. Dolayısıyla suların herhangi bir yerde birikmesinin önüne geçilmekteydi. Bu durumda ahalinin başvurusu Şura-yı Devlet ve Sadarete görüşüldükten sonra, 6 Aralık 1896 tarihinde konuyla ilgili çıkan irade-i seniyye ile söz konusu kazalardaki pirinç üreticileri, ilgili nizamname hükümlerinden muaf tutulmuşlardı (BOA.İ.OM.4/15).

Pirinç ziraatı hakkında incelenmesi gereken ikinci hukuki düzenleme 21 Mayıs 1910 tarihinde yürürlüğe giren *Pirinç Ziraatı Hakkında Kanun*'dur (BOA.DH.UMVM.122/82; Düstur 2/2, 268-273). Bu kanununun 1. maddesinde de kullanılan suyun bir yerde birikmesini önlemek amacıyla devamlı olarak akıtılması şartıyla pirinç ziraatının serbest olduğu kayda alınmaktadır. Maddede "...suların taaffün (çürüyüp kokma, leş kokma, kötü koku çıkarma) itmemesi için rakid (durgun) bir halde bırakılmayup muntazam harklarla sevk ve kıtalardan ceryan ittirmek ve akıtılacak sular dahi hiçbir yerde terakim itmeme (birikmemek) .." şartının getiriliyor olması, 1910 yılında bile, pirinç ekiminin toplum sağlığı için temel riskinin bir yerde biriken suların bozulması ve çevreye kötü koku salması olduğunun düşünüldüğünü göstermektedir.

1894 tarihli nizamnamede belirlenmiş olan pirinçliklerin yerleşim yerlerinden ne kadar uzakta olması gerektiğiyle ilgili mesafeler konusunda 1910 tarihli kanunda bir takım değişiklikler yapılmıştır. Buna göre pirinçliklerin, nüfusu 500'e kadar olan köylerin en son meskeninden 500 metre, nüfusu 500 ile 1.000 arasında olan köy ve kasabalardan 1.000 metre, nüfusu 5.000-20.000 arasında olan kasabalardan 2.000, nüfusu 20.000'den yukarı olan şehirlerden 3.000 metre uzakta olmaları şarttır (Pirinç Ziraatı Hakkında Kanun, madde 3). Görüldüğü gibi 1910'da yürürlüğe konulan kanunda, pirinçlikler ile yerleşim yerleri arasında bulunması gereken mesafelerde önemli indirimlere gidilmiştir. Fakat bu konuda yeni bir hüküm getirilerek, doktorlardan oluşan bir heyetin vereceği rapor ve bölgede esen rüzgârların istikameti dikkate alınarak bu mesafelerde değişiklik yapılabileceği kabul edilmiştir. Bölgede esen rüzgarların yönlerinin dikkate alınması da, bataklıklarda oluşan kötü hava ve kokunun hastalığa sebep olduğu düşüncesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Kanun, konuyla ilgili ayrıntılı düzenlemeler getirmekle birlikte Bağdat, Basra, Musul ve havalisi gibi eskiden bu yana herhangi bir şarta bağlı olmadan pirinç ekilen bölgelerde, zikredilen şartlara bakılmayarak teamüllere göre hareket edileceği hükmünü de getirerek istisnai bir alan oluşturmuştur (Pirinç Ziraatı Hakkında Kanun, madde 3).

4. SITMA HASTALIĞININ NEDENLERİNİN ANLAŞILMASI VE ÜRETİMİN ARTIRILMASIYLA İLGİLİ BİR UZMAN GÖRÜŞÜ

Çalışmanın bu bölümüne kadar açıklandığı üzere dönemin kaynaklarında sıtma vb. hastalıklardan bahsedilirken sadece durgun sulardan, suların bozulup kokmasından ve havayı bozmasından bahsedilmekte olup bu hastalığın baş sebebi olan sivrisineklerden hiç bahsedilmemektedir. Durgun su ve bataklıkların mevcudiyeti sıtma hastalığının ortaya çıkması için uygun bir ortam oluşturmasına rağmen yeterli değildir. Hastalığın yaygınlaşabilmesi için temel şart sivrisineklerin varlığıdır.

Sıtma hastalığının nedenlerinin anlaşılması konusunda 1880 yılından itibaren bilimsel gelişmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. 1925 yılında Doktor Milaslı İsmail Hakkı tarafından yazılan *Malarya Yani Sıtma Hakkında Kimler Ne Biliyor?* isimli kitapta bu konu detaylı olarak izah edilmektedir. Buna göre, 1880 yılına kadar, dünya bilim âleminde sıtmanın, bataklıklarda bulunan bir çeşit maddenin çürüyerek havaya karışmasından meydana geldiği düşünülmekteydi. Hatta Pastör tarafından mikrobun keşfedilmesiyle bataklık çamurlarında sıtma mikrobunu bulmak amacıyla birçok bilim adamı çalışmalar yapmış ve bulduğunu zannedenler olmuştu. *Laveran* isimli bir

Fransız doktor 1880 yılında bu hastalığın mikrobunu, sıtmalılardan kanlarında buldu. Öncelikle mikrobun hastanın kanında nasıl büyüyüp çoğaldığı, sonra sivrisineklerde nasıl üredikleri ortaya konmuştu. Bu süreçte sıtmanın hava veya sudan geçmediğiyle ilgili bazı deneyler de yapılmıştı (İsmail Hakkı, 1341: 10, 11). Devam eden süreçte İngiliz ve İtalyanların yaptıkları çalışmalar sıtmanın tüm mekanizmasının anlaşılmasını sağlamıştı (Tuğluoğlu, 2008: 352).

Sıtmanın sebebi net olarak anlaşılabilirse bile tedavi metotlarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Hastalık sebebinin tam olarak bilinmediği dönemlerde Güney Amerika'daki bazı yerlilerin ateş ağacının (kınakına) kabuğuyla, tekrar eden ateş nöbetlerini tedavi ettikleri görülmüş, zamanla bu kabuklar Avrupa'da da kullanılmaya başlanmıştır. Bu madde 1820 yılından itibaren Fransa'da sülfat tozu şeklinde ve kinin adıyla sıtma tedavisinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte Osmanlı'da da kullanılan bu madde II. Dünya Savaşı sonrasına kadar bu alandaki tek ilaç olarak varlığını sürdürmüştür (Işık, 2021: 53, 54). Doktor İsmail Hakkı, zikredilen kitabında sivrisineklerden tam olarak korunmanın mümkün olmadığını belirterek, kinin maddesinin sağlıklı insanlar tarafından da önleyici olarak kullanılmasının faydalı olacağını belirtmektedir (İsmail Hakkı, 1341: 28).

Sıtma hastalığının nedenleri tam olarak ortaya konulmuş olsa da bu bilgilerin Osmanlı ülkesinde net olarak anlaşılamadığı görülmektedir. Maraş'ta 1909 yılında doktorlar tarafından düzenlenen raporda bile bataklıklarda bulunan bitki ve hayvan kalıntılarının sıcak havalarda çürümesiyle oluşacak gazların etrafa yayılacağı ve toplum sağlığına olumsuz etkilerinin olacağı belirtilmiş olması ve bu rapora istinaden şehrin 5 kilometre yakınındaki bölgelerde çeltik ziraatının yasaklanması (BOA.DH.MUİ.59/33- 5, 9, 21) bu durumla izah edilebilir. Ayrıca 1910 yılında çıkarılan *Pirinç Ziraatı Hakkında Kanun* isimli düzenlemede de suların çürüyüp kokmasından bahsedilmesi (Pirinç Ziraatı Hakkında Kanun, madde 1) bilgi eksikliğini göstermektedir. 1925 yılında bile sıtmanın, bataklıkların havasından, suyundan meydana geldiğini düşünenler bulunmaktaydı (İsmail Hakkı, 1341: 10, 11).

Yine de dönemin bazı yayımlarından sıtma hastalığıyla ilgili son gelişmelerin bilindiğiyle ilgili bilgilere de ulaşılabilmektedir. Örneğin, *Sebilürreşad* Dergisinde 11 Mayıs 1913 tarihinde Ahmet Cevdet tarafından *Sıtma, Sivrisinekler, Bataklıklar* başlığıyla yazılan yazıda bu konuda bazı bilgiler verilmektedir. Yazar yazısına, toplumda sıtmanın yaygın olduğuyla başlamakta ve herkesin bu hastalık hakkında bazı bilgi ve duyularının olduğunu, bataklık yerlerde çok görüldüğünü, son yıllara kadar sebebinin ve yayılma yolunun bilinmediğini fakat son birkaç yıl içinde sıtma mikrobunun insan kanında yaşadığı ve sivrisineklerce insandan insana taşındığının anlaşıldığını ifade etmektedir (Ahmet Cevdet, 1329: 130).

Sıtma hastalığına sebep olduğu gerekçesiyle pirinç üretimi konusunda birtakım sıkıntılar yaşansa ve zaman zaman yasaklansa da konuyla ilgili bazı uzmanların yol gösterici raporlarına da rastlanmaktadır. Bunlardan birisi Orman Meadin ve Ziraat Nezareti Muavini Hüseyin Hüsnü'nün ülkedeki pirinç ziraatı hakkında önemli bilgiler içeren 17 Ağustos 1899 tarihli raporudur. Bu rapora göre ülkedeki pek çok arazi pirinç üretimine fevkalade uygunken her nasılsa bazı bölgelerde bilgisizlik ve yanlış düşünceler sebebiyle yeterli derecede önem verilmemekte ve yıllık birkaç yüz bin liralık pirinç ithal edilmek zorunda kalınmaktaydı. Bu konudaki eksiklikler pirinç üretiminin hastalıklara sebep olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Esasen çeltiğin sulanması amacıyla kullanılan sular iyi yapılmış kanallarda devamlı olarak akıtılmaz, bir yerlerde birikmesine müsaade edilirse oluşacak bataklıkların toplum sağlığına zarar vermesi doğaldır. Mükemmel kanallar yapılarak sular devamlı olarak akıtıldığı takdirde toplum sağlığı hiçbir zarar görmeyecektir. Pirinç üretimine yeterli derecede önem verildiği takdirde birkaç yüz bin lira memlekette kalacağı gibi pirinç ihracatı bile mümkün olabilecektir. Ayrıca pirinç ziraatında pek çok insan çalıştırılmakta böylece fakir insanlar geçimlerini sağlamaktadırlar. Çeltik bitkisinin sapı büyük baş hayvanların beslenmesine de oldukça elverişlidir. Kısacası çeltik ziraatı, gerekli önem verildiği takdirde hem ülke ekonomisine, hem de çiftçilere katkı sağlayacaktır (BOA.Y.PRK.OMZ.2/35).

Raporda bu konuda Bulgaristan'daki uygulamalardan da bahsedilmekte ve şu bilgilere yer verilmektedir; Bir dönem Bulgarlar Filibe ve Pazarlık'ta çeltik ekimini tamamen yasaklamışlardı. Fakat Bulgarların asıl amacı toplum sağlığını korumak değildi. O bölgede pirinç ziraatı tamamen Müslümanlar tarafından yapılıyordu ve oldukça zenginleşmişlerdi. Bu ziraatı yasaklamakla Müslümanları bu gelirden mahrum etmek istemiş olmaları daha kuvvetli bir ihtimaldir. Nitekim Müslümanların bölgeden göç etmeye başlamalarıyla Bulgar hükümeti tekrar pirinç ziraatına izin vermenin yanı sıra üretimin artırılmasını da teşvik etmeye başlamıştı. Hatta çeltik tarlalarının şehirlere 6, kasabalara 3 kilometre uzakta bulunması mevzuat gereği olduğu halde son üç senedir meskenlerin 200, 300 metre yakınlarında bile ekime müsaade edilmekteydi (BOA.Y.PRK.OMZ.2/35).

Raporda önemli pirinç üretim bölgelerinden olan Hüdavendigâr vilayetindeki durumla ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Buna göre vilayetin arazisi bu mahsulü yetiştirmeye oldukça elverişli olup çeltik ziraatının inceliklerine vakıf çiftçiler de bulunmaktadır. Bu insanlar çeltik ziraatına teşebbüs etmiş iseler de bahsedilen yanlış düşünceden dolayı teşebbüsleri şiddetli bir muhalefetle karşılaşmıştır. Her ne kadar Ziraat Nezaretinden bu düşüncelerin yanlışlığı gerek vilayete, gerek Bab-ı Ali'ye defalarca yazılmış ise de dikkate alınmayarak ekili çeltik tarlaları imha edilmiştir. Bu uygulamalar sebebiyle, yayımlanan nizamnameden istifade olunamayarak ancak köşe bucaktaki bazı mahallerde ve az miktarda çeltik ekilebilmiştir. Şurası da dikkat çekicidir ki, çeltik ziraatının itirazla karşılaşmaması için nizamnamede, tarlaların meskenlere mesafeleri gereğinden fazla uzak tutulmuştur (BOA.Y.PRK.OMZ.2/35).

Görüldüğü gibi, Orman Meadin ve Ziraat Nezareti Muavini Hüseyin Hüsni, konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgiler vermesine rağmen, sıtma hastalığının yayılma sebepleriyle ilgili olarak 1880 yılından itibaren dünyada ortaya çıkan gelişmelerden habersiz gibidir. Pirinç üretiminin insan sağlığına yönelik temel riskini, suların bir yerde birikmesi olarak değerlendirmekte, sivrisineklerden hiç bahsetmemektedir. Orman Meadin ve Ziraat Nezareti Muavini Hüseyin Hüsni Bey, raporunun sonunda önemli bir tespitte bulunmaktadır. Ona göre sanayi alanında artık Avrupalılara yetişmek zordur. Fakat ülkenin zenginliğine katkı sağlayacak olan ziraat alanında ilerlemek mümkündür (BOA.Y.PRK.OMZ.2/35).

SONUÇ

Osmanlı ülkesinde çeltik ekimi oldukça eskidir. Çeltik ziraatının Anadolu'da ne zaman başladığı tam olarak bilinmese de Türklerin gelişiyle daha geniş alanlarda yapıldığı bir gerçektir. Rumeli bölgesine ise pirincin Türkler tarafından götürüldüğü bilinmektedir.

Çeltik bitkisinin daimi olarak suya ihtiyaç duyması ve bu suların durgun bir halde kalarak birikmesi, sivrisineklerin üreyip çoğalması için uygun bir ortam oluşturmaktaydı. Ortamda sivrisineklerin bulunması ise sıtma hastalığının insandan insana yayılmasına sebep olmaktadır. Sıtma hastalığının nedeni ve yayılma yolunun bilinmediği dönemlerde durgun suların bozulmasıyla çevreye yaydığı kötü kokunun bu hastalığa sebep olduğu düşünülmekteydi. Bu yanlış düşünce, konuyla ilgili olarak alınan bazı tedbirlerin de yanlış olmasını beraberinde getirmekteydi.

Osmanlı Devleti, bir taraftan toplumun beslenmesinde önemli bir yer tutan pirincin tedarikini sağlamaya çalışırken diğer taraftan da toplum sağlığıyla ilgili tedbirler almaya önem vermekteydi. Kamuoyunun bir kesiminden çeltik ekiminin tamamen yasaklanması şeklinde talepler gelirken, çiftçiler devam etmesi yönünde irade koyuyorlardı. Birbirleriyle tam zıt yöndeki bu taleplere zaman zaman yabancı diplomatik temsilcilerin de çeşitli açılardan dahil olması konuyu daha da çetrefilli bir hale getirmekteydi. Devlet, tüm bu talepleri bir denge içerisinde karşılamaya çalışmış ve zaman içerisinde konuyla ilgili ayrıntılı hukuki düzenlemeler hayata geçirmiştir.

XIX.yüzyılın son çeyreğinde sıtma hastalığının sebep ve yayılma yolları daha net olarak ortaya konulmuştur. Fakat ulaşılan bilimsel sonuçların Osmanlı Devleti ve toplumunda bilinir hale gelmesi ve uygulamalarda yer bulması mümkün olmamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BOA. BEO.), 576/43187.

Cevdet Askeriye Belgeleri (BOA.C.AS), 101/4579.

Cevdet Maliye Belgeleri (BOA.C.ML.), 723/29593.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri (BOA.DH.MKT.), 82/42, 239/49, 282/51, 336/66, 1647/55, 1728/55, 1748/94, 1873/94, 2350/78.

Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (BOA.DH.MUİ.), 59/33.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri (BOA.HR.MKT.), 654/93.

Hariciye Nezareti Siyasi (BOA.HR.SYS.), 13/27.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Belgeleri (BOA.HR.TO.), 253/38.

İrade Meclis-i Vala (BOA.İ.MVL.), 38/702.

İrade Orman ve Maadin (BOA.İ.OM.), 4/15.

Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri (BOA.DH. UMVM)122/82.

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi Odası Belgeleri (BOA. A.}MKT.MHM.), 727/19.

Şura-yı Devlet Belgeleri (BOA.ŞD.), 517/21, 1537/15, 1537/20, 1537/24, 1537/27, 1539/22, 1546/23, 1547/2, 1848/13, 2000/7, 2414/53, 2431/14, 2898/28, 2898/50.

Yıldız Perakende Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı Belgeleri (BOA.Y.PRK.OMZ.), 2/35.

Yıldız Perakende Umumi Belgeleri (BOA.Y.PRK.UM.), 30/8.

Basılı Eserler

Abdioğlu H. ve B. Çakır. (2021). "Osmanlı Devleti'nde Pirinç Üretimi ve Muhasebe İşlemleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı, 205-224.

Ahmet Cevdet (1329, 18 Nisan). "Sıtma, Sivrisinekler, Bataklıklar", Sebilürreşad. Elde edilme tarihi: 15 Eylül 2023, https://isamveri.org/pdfosm/D00125/1328_10/1329_10_242/1329_10_242_CEVDETA.pdf

Akagündüz, Ü. (2016). "II.Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri", *Kebikeç*, 41, 95-124.

Arıkan, Z (1990). "XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Çeltik Üretimi", *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, (Yay. Haz: H. D. Yıldız, İ. Enginün, E. G. Naskali), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 477-481.

Busbecq, O. G.D. (2006). *Türk Mektupları*, (Yay. Haz. R. Kibar), Kırkambar Kitaplığı, İstanbul.

Dernschwam, H. (1992). İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, (Çev: Y. Önen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Demlikoğlu, U. (2018). "1567-1568 (H.975) Tarihli ve 1096 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Nusaybin (İdari, Ekonomik ve Sosyal Durumu)", *OTAM*, 44, 45-73.

Devellioğlu, F. (1986). *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara.

Emecen, F. (1993). "Çeltik", *İslam Ansiklopedisi*, 8.cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 265, 266.

Evliya Çelebi, (2021). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Yay. Haz: S.A. Kahraman), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Genç, M. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

H.1309 Trabzon Salnamesi, Def'a 14.

H.1319 Trabzon Salnamesi, Trabzon Vilayet Matbaası.

Işık, Z. (2021). "Osmanlı'nın Son Zamanları Cumhuriyet'in İlk Çeyrek Asrında Sıtma Salgınına Karşı Verilen Mücadelenin Mahiyeti", *Selçuk Türkiyat*, 51, 51-82.

İsmail Hakki. (1341). *Malarya Yani Sıtma Hakkında Kimler Ne Biliyor ?* Hilal Matbaası, İstanbul.

Karagöz, M. (2004). "1193/1779 Senesi Rüsüm Defterine Göre Bazarlık- Tatarpazarı'nda Pirinç Üretimi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/1), 275-299.

Kia, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, Pozitif Yayınları, İstanbul.

Nikiforuk, A. (2022). *Maşşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. (Çev. S. Erkanlı), İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul. "Pirinç Ziraatı Hakkında Kanun". *Düstur*, 2/2, Matbaa-i Osmaniye, 1330, 268-273.

"Pirinç Ziraatı Hakkında Nizamname". *Düstur*,1/6, Devlet Matbaası, 1939, 1528-1530.

Özgün, C.(2013). "Osmanlı Ağaç Kültüründe Yeni ve Egzotik Bir Tür: Okaliptüs", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13/26 5-29.

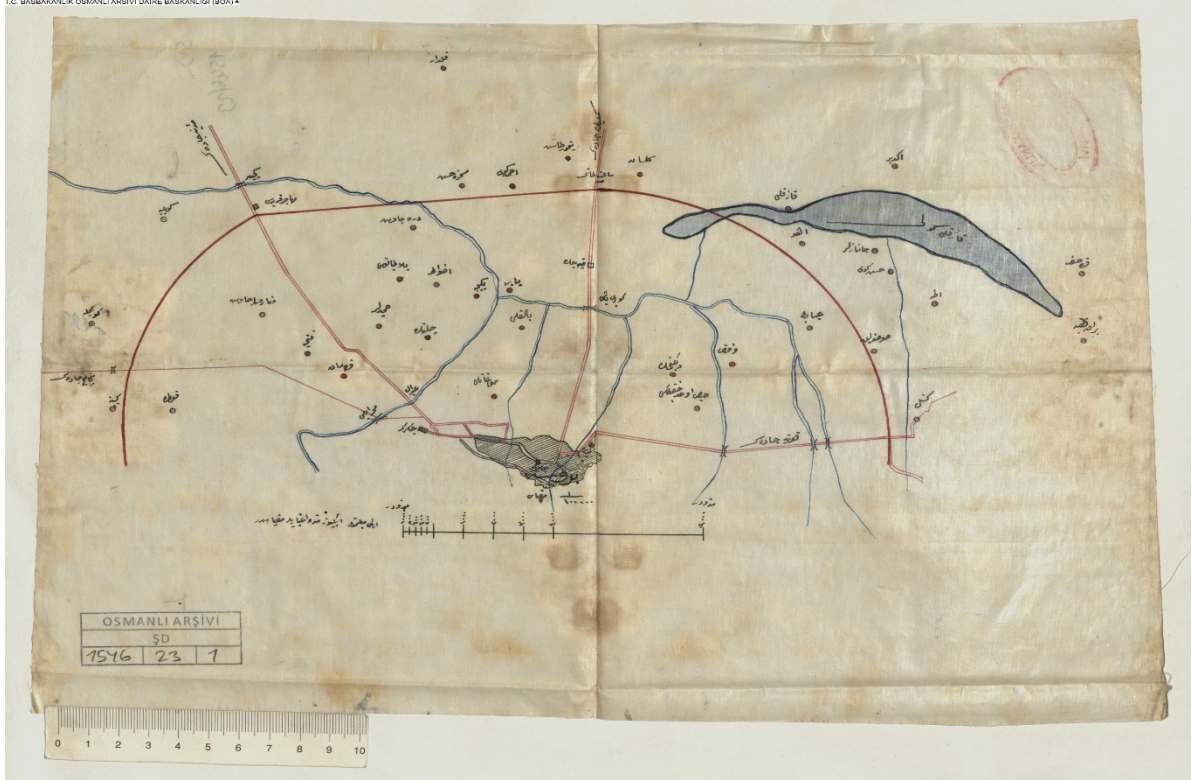
Tuğluoğlu, F. (2008). "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)", *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32/4, 351-359.

Şahin, K. (2003). "Sitmanın Yeniden Ortaya Çıkmasını Etkileyen Bazı Beşeri ve Ekolojik Faktörler: Çarşamba Ovasının Doğusunda Bir Çalışma", *Türk Coğrafya Dergisi*, 41, 61-75.

Yücel, Y. (1992). *Osmanlı Ekonomi Kültür Uygurlık Tarihine Dair Bir Kaynak Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ek

Bursa şehri civarında çeltik ekiminin yasaklandığı bölgeyi gösterir harita (1878)

(BOA.ŞD.1546/23).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).